

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3863>

İBN HALDUN VE JOHN LOCKE'UN EMİRİK EPİSTEMOLOJİLERİ BAĞLAMINDA DUYU ÖTESİNE GEÇİŞ VE TANRI MESELESİ

THE TRANSITION BEYOND SENSATION AND THE ISSUE OF GOD IN THE CONTEXT OF EMPIRICAL EPISTEMOLOGIES OF IBN HALDUN AND JOHN LOCKE

Mehmet ÖNAL *
Emin ÇELEBİ **

Öz

İbn Haldun, İslam düşünce tarihinde ilk toplumbilimci olarak anılır. Düşünürün toplumsal değişmelerin arkasında bulunan değişmez prensipleri ortaya koymayı hedeflediği *Mukaddime* adlı eseri, önemli ölçüde empirist/duyumcu bir perspektife yaslanır. Çağdaş empirist geleneğin Batı'daki en önemli temsilcisi ise kuşkusuz John Locke'tur. Filozofun başyapıtı olan *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı eseri de empirist bir perspektiften Kartezyen felsefenin doğuştan ideler (innate ideas) fikrinin radikal bir eleştirisi ve reddiyesi mahiyetindedir.

Bu çalışmada, birbirinden çok uzak coğrafya ve zaman diliminde yaşamalarına rağmen benzer epistemolojik perspektife sahip bu iki düşünürün empirik epistemolojileri bağlamında Tanrı problemini nasıl temellendirdikleri irdelenecektir. Bunun yanında, bu iki filozofun, insan bilgisinin sınırları ve bilginin nasıl meydana geldiği konusundaki görüşleri ile aklın yetileri açısından benzerlik ve farklılıkları karşılaştırma yöntemiyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, John Locke, Bilginin Doğuştanlığı, Akıl, Duyu.

Abstract

Ibn Khaldun is known as the first sociologist in the history of Islamic thought. His work titled *Mukaddime*, in which the thinker aims to put forward the invariable principles behind social changes, relies heavily on an empirical/sensory perspective. On the other hand the most important representative of the contemporary empirical/sensory tradition in the West is undoubtedly John Locke. An *Essay Concerning Human Understanding*, which is the philosopher's masterpiece, based on empirical perspective is a radical critique and rejection of the Cartesian philosophy of innate ideas.

In this study, it will be examined how these two thinkers who have similar epistemological perspectives, although living in a very distant geography and time period, establish the problem of revelation and God in the context of their empirical epistemology. In addition, these two philosophers' views on the limits of human knowledge and how knowledge comes into being will be evaluated by comparing the similarities and differences in terms of the capabilities of the mind.

Keywords: Ibn Khaldun, John Locke, Innate Knowledge, Mind, Sense.

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, e-mail: onal.mehmet@inonu.edu.tr

** Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, e-mail: emin.celebi@inonu.edu.tr

I. Giriş

Felsefe en genel anlamıyla bir anlam ve hakikat arayışı olarak tanımlanabilir. Gerçekte anlam, anlamayı ve anlamlandırmayı tazammun etse de bize göre anlamak, hakikatin bir parçasıdır ancak anlamlandırmak ve bu süreci yaşam üslubuna dönüştürüp sonuna değin sürdürmek, hakikatin kendisi ile özdeştir. Bu itibarla “filozof kimdir?” sorusuna; “filozof, hakikat arayıcısıdır” biçiminde bir yanıt vermek hem mümkün hem de doğrudur. Tabii ki bu arayışın, gelişigüzel olmayıp bir makasid çerçevesinde, metodolojik ve sistematik bir biçimde olması gerektiğini söylemeye lüzum bile yoktur. Böyle bakıldığında daha ziyade tarihçi ve sosyal bilimci kimliği ile öne çıkan İbn Haldun, *Mukaddime*'de, her ne kadar bizi yakîn bilgiye ulaştıramadığı için metafiziğe (o günün epistemasi bakımından felsefeye) karşı çıkmış olsa da bunu arz ettiğimiz çerçevede epistemolojik bir bütünlük içinde gerçekleştirdiğinden dolayı (Cabiri, 2018, 78) aynı zamanda bir filozoftur. Nitekim birçok felsefeci gibi Macit Fahri de onu, ilminin genişliği ve sosyolojik düşüncesinin özgünlüğü nedeniyle İslam felsefesi tarihinde ayrı bir yeri haiz olarak görür (Fahri, 1992, 291). İbn Haldun'un epistemolojisini felsefi bir kategoriye dâhil edecek olursak, onun ılımlı bir empirist olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin İbn Haldun, aklın, duyu ya da vahiy türü hazır bilgiler vasıtasıyla aldığı verileri işleyerek yeni bilgilere dönüştürdüğü ya da uygulamaya koyduğu sonucunu çıkarmaktadır (2004, 657-58). Vahyi, duyunun yanı sıra epistemolojik bir kaynak olarak kabul etmesi, düşünürü bu şekilde tavsif etmemize yol açmıştır.

Batı felsefe geleneğinde modern dönemin en önemli empirist filozoflarından biri J. Locke'tur. Locke, Kartezyen felsefenin özellikle doğuştan ideler fikrine şiddetle karşı çıkar. Onun “zihnin bir *tabularasa* (boş levha) olduğu” ifadesi, söz konusu bilgisel paradigmanın klasikleşmiş bir mottosudur. Locke bu çerçevedeki görüşleri ile hem siyasal hem de felsefi platformda hatırı sayılır etkiler bırakmıştır. Nitekim Aydınlanma düşünürleri Locke'a medyunu şükran olduklarını her daim hatırlatırlar. Burada bir noktanın altını çizmek gerekir. Locke, her ne kadar özeldi Kartezyen genelde bütün rasyonalist felsefeye radikal empirist bir tavırla karşı çıksa da epistemolojisinin bütünlüğü göz önüne alındığında onun da İbn Haldun gibi ılımlı bir empirist olduğunu düşünebiliriz. Çünkü Locke'un temel kaygısı ortalama bir insanın düşünme biçimini felsefi bir düzlemde temellendirmektir. Bu tavrı, sağduyu (*common sense*) felsefesi olarak niteleyebiliriz. Örneğin bütün bilginin kaynağını duyu verisine dayandıran filozof, bilginin kesinliği bakımından derecelendirme yaparken duyu bilgisini, sezgisel ve tanıtlayıcı (*demonstrative*) bilgidir sonraya koyar. Aynı şekilde, ileride değineceğimiz üzere, duyuya veri olmaması bakımından idesi oluşturulamayan Tanrı'nın varlığını, tanıtlayıcı bilgi kategorisine dâhil eder (Locke, 2004, 368; 1825, 397). Dolayısıyla söz konusu empirik tavra sahip bir düşünürü ılımlı olarak nitelemek, yanlış olmasa gerektir.

Eğitimine klasikleri okumakla başlayan Locke'un, evvela İbranice ve Arapça öğrendiğini biliyoruz. Locke'un İslam düşüncesi ile ilk elden kaynaklar vasıtasıyla tanışıp tanışmadığını, İbn Haldun'u okuyup okumadığını bilmiyoruz ancak İbn Haldun ve Locke'un farklı epistemolojik ardalanlara sahip olsalar da empirik tutum bakımından birbirlerine oldukça benzer olduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca Umran ilmi diye soyo-politik bir ilim geliştiren İbn Haldun ve çağdaş liberalizmin kurucu düşünürlerinden olan Locke'un gözlem ve deney temelli sosyo-politik bir öğretiy geliştirmeleri bakımından da benzer olmaları şaşırtıcıdır. Bu benzerlik noktaları, bize iki düşünürün belli noktalarda mukayese edilebilir olduğunu ilham etti. Bu çalışma kapsamında bütün benzerliklere değinmemiz doğal sınırları itibarıyla mümkün değildir. Bu bağlamda Locke'un *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* ve İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı başyapıtlarını esas alarak her iki düşünürün bir taraftan empirik bir epistemolojiye sahip olmaları diğer taraftan duyu sahasını aşan vahiy ve Tanrı'nın varlığını kabul etmelerinin epistemolojik olarak nasıl temellendirdiklerini mukayese etmek, bu çalışmanın sınırlı oluşturmaktadır.

II. İbn Haldun Felsefesinde Tanrı ve Vahyi:

“Allah sizi hiçbir şey bilmezken annelerinizin karnından çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve gönüller verdi” (Kur'an-ı Kerim (16, 78) ayetine referansla İbn Haldun doğuştan herhangi bir kavramsal şemaya sahip olmadığını (2004, 667) peşinen kabul eder. İbn Haldun'un ayetten mülhem mi böyle düşündüğü veya böyle düşündüğü için mi ayeti delil gösterdiği tartışma

bağlamımız dışındadır ve bu, o kadar önemli de değildir. Çünkü İbn Haldun her hâlükârda teorisini deneysel ve olgusal bir çerçevede izah eder. Ayeti gerekçe göstermesi vahyi bir bilgi kaynağı olarak görmesi ile ilgilidir ve bu kaynağın bildirdikleri de ancak insanoğlu tecrübe sahasına düştükten sonra gerçek anlamda bilgiye dönüşür. Başka bir deyişle, vahyin bilgisel değer taşıması, doğuştan bilgilerin olması gerekliliği ile ilgili değildir veya doğuştan bilgiyi reddetmek, deneysel bilginin metafiziksel bilgiyi imkânsız kılmaması ile çelişir değildir. Her iki durum farklı bağlamlara aittir. Bu durumda evvela İbn Haldun'un düşüncesinde bilginin ilk kaynağı ve oluşum sürecinin soruşturmak gerekmektedir.

İbn Haldun ilginç bir biçimde öncelikle bilgi sahibi olan öznenin benliğinin nasıl teşekkül ettiğini ele alır. Çünkü bilgiden bahsedebilmek için öncelikle bilgi öznesinin var olması gerekir. İbn Haldun'a göre insanın nefsi/benliği, yani ruhani boyutu gözle görünmez. Bunun fark edilmesi bedendeki organlar aracılığıyla olur, çünkü bu organlar nefsin araçları gibi çalışır ve bu yolla onun varlığını izhar ederler. Nefis onlar aracılığıyla isteklerini gerçekleştirir, yürür, konuşur ve bedeniyle bütün olarak hareket eder. Kısacası "eylemde bulunan bir varlığın harekete müsait organlarının olması lazım gelir." Biz bunu "farkında olan bir öznenin öncelikle farkındalığı sağlayan araçlara sahip olması gerekir." biçiminde tercüme edebiliriz. Çünkü İbn Haldun'a göre ancak söz konusu araçlar sayesinde kişi, benlik düşüncesine sahip olmaktadır. Bu düşüncesiyle Hume'un algılar demeti olarak tanımladığı benlik düşüncesine yaklaşan İbn Haldun, benliği veya bilen özneyi ontolojik olarak incelemesiyle de söz konusu görüşten ayrılmaktadır. O halde İbn Haldun'un burada ifade etmeye çalıştığı şey, ontolojik mahiyet değil epistemolojik süreç olsa gerektir. Devamında İbn Haldun, söz konusu sürecin oluşum seyrini açıklamaya girişir. Ona göre, neefiste, duyma, görme ve diğer duyu organları ile algılanan veriler iç (batini) boyuta iletilir ki bu daha sonra konuşmayla kendini gösteren düşünceye kadar uzanır. Bunun bir üst aşaması olan 'müşterek algılama' gücü ile bütün duyuların tek bir seferde idrak edilmesi sağlanır. Bu dereceye ulaşan algı, artık dış maddi duyumdan tamamen ayrı olarak düşünmeye başlar. Bu aşama, maddi algıları maddi olmayan bir şekilde temsil eden bir canlandırma gücünü gösterir. Bu noktada idrak edilmiş hayal derecesine yükseltilir. Böylece bu iki gücün birincisi (müşterek algılama), beynin ön kısmını, ikincisi ise (hayal gücü) beynin arka kısmını alet olarak kullanır. Bu hayal derecesinden sonra tekillerle ilgili manaları algılama gücü olan vehm ve duyu organları ile algılanan her şeyi ihtiyaç duyulduğunda çıkartmak için saklayan hafıza dereceleri devreye girer. Bu ikisi (vehm ve hafıza) daha sonra insanın düşündüğü eylemini gerçekleştirme ve akletme gücü olan fikir (ide) derecesine yükselir. Böylece insan zihni artık maddi aletlere yani duyu verilerine ihtiyaç duymadan da idrak etme derecesine yükselmiş olur. (2004, 133).

Görüldüğü üzere, İbn Haldun'un epistemolojisinde iki temel kavram öne çıkmaktadır. Birincisi müşterek algılama diğeri ise hayal gücüdür. Bu iki yeti sayesinde bütünlüklü bir kavrama ve duyudan bağımsız, dolayısıyla tekillere ihtiyaç duymadan işleyecek bilişsel süreç gerçekleşmiş olmaktadır. Bunların araç olarak kullandığı yeti ise hafıza ve vehmdir. Duyuya ihtiyaç duymadan bilgi üretimi ise bize göre iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi, duyusal karşılığı olmayan tümel/genel bilişlerin ortaya çıkması; ikincisi ise tekillere ihtiyaç duymadan hafıza deposu sayesinde gerektiğinde hazır verilerin/idelerin kullanılmasıdır. Böylelikle, İbn Haldun tümel bir idrak durumu olarak benliğin izahını ve yeni bilgilerin teşekkül imkânını da kendi öğretisi bağlamında vuzuha kavuşturmuş olmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki bu öğretiye göre bütün bu araçları kullanan bir benlik vardır ve Allah bu benliğe hakikatlerin tasavvurunu elde edecek idrak etme gücünü yerleştirmiştir (İbn Haldun, 2004, 683). İşte bu nokta insan ile hayvan arasındaki farkı da gösterir. Ona göre insan dışındaki canlılar arasında insana en yakın varlık türü olan hayvanlar idelere (fikirler) sahip olmadıkları için duyumsadıkları varlıkların suretleri üzerinde analiz ve sentez yapamazlar (İbn Haldun, 2004, 601). Çünkü onlar düşünme için gerekli olan araçlara yani idelere sahip değildirler. İbn Haldun bu hususu kendi ifadesiyle şöyle açıklar: "Hayvanlar (düşünmeden mahrum bir şekilde) duyu organlarıyla elde ettikleri algılama ve idraklerine göre, birbirinden kopuk (ve düzensiz) fiiller ortaya koyarlar. Çünkü bu fiiller arasındaki bağlantı (ve düzen) ancak düşünceyle (ideyle) sağlanır." (İbn Haldun, 2004, 650). Dolayısıyla niçin hayvanlarda değil de insanlarda bu yetenek vardır? diye sorulacak olursa İbn Haldun buna cevap olarak yaratıcı kudret olan Allah'ı göstermektedir. Fakat nefsi natika dediği bu potansiyelin ortaya çıkması için maddi algılamaya dayalı ilimlerin öğrenilmesi gerekir. Bu sayede, akletme melekesi

harekete geçer ve fiili idrak ve saf akla ulaşarak teorik düşünme dediğimiz zihni faaliyet gerçekleşmiş olur. (2004, 596) “Görüşüz kavramlar boş, kavramsız görüşler kördür” diyen Kantçı perspektife oldukça yakın olan bu düşünme biçimi aslında İbn Haldun’un içinde yetiştiği düşünsel zeminle yakından ilişkilidir. Çünkü bir taraftan İslam gibi bir dinin güçlü teolojik öğretisi bir yandan da pratik hayat bu uzlaşmayı icbar etmektedir. Bu yüzden İbn Haldun, iki dünyanın varlığı üzerinden sistemini inşa eder: Birincisi beş duyu organımızla algıladığımız bilimlere konu olan reel dünya, ikincisi ise vahiy yolu ile bildiğimiz, yani dinin bildirdiği, ilahiyatın konusu olan ruhani dünya (2004, 757).

İbn Haldun bütün epistemolojik sistematüğını bu düalistik yapıyı izah etmeye elverişli bir biçimde kurgular. Buna göre insan da bir taraftan duyulara sahip bir varlık bir taraftan da duyuyu aşan sahayı bilme potansiyeline sahip olmalıdır. Düşünürün deyimiyile insan özü itibarıyla hem hayvanlar âlemine hem de saf idrak ve akıl olan melekût âlemine bitişiktir. İnsanın kısa bir an dahi olsa kendi insani sıfatlarından sıyrılıp meleklik sıfatına geçme potansiyeli vardır (2004, 654). Çünkü insan nefsi, potansiyel halde bulunan ruhani bir varlıktır ve hem külli hem de cüzi suretleri idrak etmeye elverişlidir. Beden sahibi olan nefis, külli manaları idrak etme durumundan sıyrılır ve suretleri teker teker idrak eder; akletmeyi fiilen gerçekleştirir. Bu sayede varlığı kemale erer (kendini gerçekleştirir). Yeni doğmuş bir çocuk için henüz bu mümkün değildir. Fakat zaman içinde onun gelişmesi tamamlanınca nefis hem bedenın organları ile maddi cisimleri idrak eder hem de organsız olarak (vasitasız) kendi zatı ile idrak eder. Fakat benlik bedende olduğu, yani bedenın maddi duyuları ile meşgul olduğu sürece bu idrakin üzeri kapalı kalır. Çünkü duyu organları doğaları gereği insanı sürekli dış algılara çekerek benliğin iç dünyasını ihmal etmesine neden olurlar. (2004, 142).

Her ne kadar insan benliğı çift yönlü bir hususiyete sahip ise de İbn Haldun’a göre duyulara dayalı akıl yürütmenin mümkün olmadığı ve dini referansların da bilgi sunmadığı alanlarda kesin ve mutlak bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Çünkü beş duyu ile herhangi bir bilgi edinmenin mümkün olmadığı gayb âlemine ait hususlarda bilgi veren tek kaynak vahiydir. O halde birincil epistemolojik kaynak duyudur ancak duyu sahasını aşan hakikatler de vardır ki bunun için de vahye ihtiyaç duyarız. İbn Haldun’a göre, insan sadece tabiatta bulunan açık sebepleri bilir ve onları belli bir düzen içinde idrak eder çünkü bunlar insan benliğinin algılama sınırları içindedir. Hâlbuki tasavvurlar akıl alanına ait olmakla birlikte benliğin algılama kapasitesinin üzerindedir. Yani benlik bütün tasavvuru idrak edecek güçte olmadığı için bunlardan ancak bir kısmını idrak etmekle yetinir. Ona göre, tasavvurun sebepler zinciri üzerinde düşünmeyi sürdürsek bile belli bir noktadan daha ileri gidemeyiz. (2004, 639).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki İbn Haldun’a göre insan duyu verisini aşarak yine duyudan hareketle oluşturduğu ideleri terkip ve tahlil edebilme yeteneğine sahip olup benlik gibi tümel olan bir takım bilgileri de elde edebilir. Nitekim bize göre he ne kadar açıkça bu tartışmaya girmese de İbn Haldun, insanın bu potansiyeli ile vahyi ve Tanrı’nın varlığını kabul edebildiğini söylemiş olmaktadır. Yoksa ona göre epistemolojik düzlemde Tanrı’nın bilinebilme imkânı yoktur. Çünkü Allah, bize kendisinin yaratılmışlardan farklı olduğunu, bütün eksik sıfatlardan münezzeh bulunduğunu, yaratma sıfatına tek başına sahip olduğunu, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten, yani Kadir-i Mutlak olduğunu, irade sahibi ve mukaddir (önceden takdir eden) olduğunu bildirmek suretiyle sıfatlarından haberdar etmiştir. Tabii ki bütün bu bilgiler ancak vahiy aracılığı ile mümkün olmaktadır. Öte yandan İbn Haldun “Allah kendi hakikatini bize bildirmiş olsaydı bile biz onu anlayamayacaktık” demektedir. (2004, 643). İlk bakışta İbn Haldun’un bu ifadesinin mantıksal açıdan bir çelişki içerdiğini söyleyebiliriz. Bir taraftan Allah’ın mutlak kudreti ve sebeplere ihtiyaç duymaksızın tasarrufta bulunduğunu söylemesi bir taraftan da kendi hakikatini bildirseydi bile idrak edemeyecektik demesi, Allah’ın kendini ifade etme ve bize kendini bildirme kudretinde bulunamayacağı gibi bir neticeye bizi götürür. Hâlbuki Allah dileseydi bize kendi hakikatini olduğu üzere gösterebilir ve bildirebilir ve biz de bunu anlardık. Ancak bize göre İbn Haldun’un ifade etmek istediğı husus, insanın mevcut haldeki epistemolojik yetileriyle Allah’ı bilebilmesinin imkânsız oluşuyla ilgilidir. Çünkü insan için bilgiye konu olan duyusal alandır. Allah ise hiçbir biçimde duyusal olana benzemediğı için vahyin O’nun hakikatini haber vermesi duyu dışı bir dili gerekli kılacaktır. Dolayısıyla Allah’ın bizatihi hakikatini idrak etmek mümkün olmayacaktır. Aksi takdirde bir şeye benzemeyeni bir şeye benzeterek anlama çabası içine girecektik ki doğal olarak bu mümkün olmayacaktı. Fakat işin içine Allah’ın kendini ifade edebilme gücü ve kudreti girince mesele müşkül hale gelmekte ve dilin sınırlığı doğal olarak İbn

Haldun'u böyle paradoksal bir ifade kullanmaya icbar etmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbn Haldun'un söz konusu paradoksal ifadesi, ontolojik düzlem ile epistemolojik düzlemi birbirinden ayırmanın zorunlu neticesi olsa gerektir. Başka bir deyişle vurgulanmak istenen husus şudur: Allah'ın var olduğu ve haber verilen sıfatlara sahip olduğu vahiy sayesinde anlaşılabilir ancak mahiyetin ne olduğu bilinemez.

II. J. Locke'un Felsefesinde Tanrı ve Vahyi:

Duyu verisinden başka hiçbir epistemolojik ilk kaynak kabul etmeyen Locke, zihnin bilgi elde etme sürecini oda metaforundan yararlanarak şöyle özetler: "Duyular önce tikel (particular) ideleri içeri alır. Henüz boş olan odayı döşemeye başlar ve zihin (*mind*) tedricen onların bir kısmını tanıdıkça onları hafızaya yerleştirir ve adlandırır. Daha sonra zihin daha da ileri gider ve onları soyutlar ve adım adım genel adları kullanmayı öğrenir. Bu yoldan zihin üzerinde kendi mantıksal yetisini (*discursive faculty*) uygulayacağı gereçler olan ideler ve dil ile donanır. Akla (reason) kullanım sağlayacak olan bu gereçler artıkça aklın kullanılışı da gündün güne daha çok göze çarpar." (2004, 78, 79; 1825, 14).

Locke'a göre bilgi, idelerimiz arasındaki uyuşma ya da uyuşmamanın algısıdır. Zihne transfer edilen idelerin birbiri ile olan ilişkisi bilgi dediğimiz olguyu oluşturur. O halde filozofa göre bilginiz, idelerimizin uyuşma ve uyuşmama ve uyuşmamalarını algılamayı da aşamaz. Bu algı da (i) ya sezgi, yani iki idenin dolaysız karşılaştırılması yoluyla (ii) ya akıl yürütme, yani iki ide arasındaki uyuşma ya da uyuşmamayı başka idelerin aracılığıyla inceleme yoluyla (iii) ya da duyum, yani tikel olana yönelme biçiminde gerçekleşir (2004, 369-71; 1825, 398-399).

Şayet genel bilgi, daha önce görüldüğü üzere, idelerimizin uyuşma ya da uyuşmamasının algılanmasıysa ve bizden gayri şeylerin bilgisi ancak duyularımızla elde edilebiliyorsa, o zaman dışsal duyu (outward sense) ve içsel algılama (inward perception) dışında başka bir yetinin işlemesine ne gerek var? Akla ne gerek var? Biçimindeki bir soruya Locke bilginizi genişletmek için de, onayımızı düzenlemek için de akla büyük gereksinmemiz olduğunu söyler. Çünkü akıl hem bilgi hem de kanı (opinion) ile ilgilidir ve bütün düşünsel yetilerimiz (intellectual faculties) için gerekli ve onlara yardımcıdır ve bu yetilerimizden ikisini kavrayış (sagacity) ve sonuç çıkarma (illation) içerir. Birincisiyle bir şey keşfeder (find out) ikincisi ile ara ideleri zincirin her halkasının bağlantısını bularak iki ucu birleştirecek biçimde düzenler. Böylece sanki aranan doğruyu göz önüne getirir ki biz buna sonuç çıkarma (illation/ inference) diyoruz (Locke, 2004, 464; 1825, 511).

Ana hatlarıyla arz ettiğimiz çerçevede bir epistemolojiye sahip olan Locke'un sisteminde Tanrı ve vahyin durumu nedir? Duyuları aşan konularda söz konusu epistemoloji nasıl bir kabule sahiptir?

Locke, Tanrı'yı bir duyu verisi olarak görmez. Ona göre Tanrı'nın varlığını herkes kesin olarak bilir ve kendi varlığından hareketle onun varlığını tanıtlar. Locke bu durumu şöyle dile getirir:

Tanrı'nın olduğunu kesinlikle bilebiliriz. Tanrı bize kendisi üzerine doğuştan ideler vermemiş ve zihinlerimize kendi varlığını okuyabileceğimiz yazılar kazınmamış olmakla birlikte, bize zihinlerimizi donatan o yetileri sağladığına göre kendini tanıksız bırakmış sayılmaz. Çünkü duyularımız, algılarımız ve aklımız olduğuna göre, kendi kendimize kaldığımız zaman, onun açık bir kanıtını talep etmeyiz. O, varlığımızın hedefi ve bütün ilgilerimizin başında gelen mutluluğumuz için gerekli olduğu kadarıyla son derece cömertçe kendisini bilme ve keşfetme araçları bahsettiği için, bizim bu önemli noktada cehaletten şikâyet edemeyiz. Fakat bu durum, aklın bulabildiği en açık doğru ve bunun açıklığı (yanılmıyorsam) matematikteki kesinlikte olmakla birlikte yine de düşünmeyi ve dikkati gerektirir ve zihnin bizatihi bunu sezgisel bilginizin bir bölümünden düzgün bir çıkarımla elde etmesi gerekir. Yoksa bu hususta da kendinde açık tanıtlamaya elverişli olan öteki önermelerde olduğu gibi, bu konuda da güvensiz (uncertain) ve bilgisiz oluruz. Buna göre bir Tanrı'nın olduğunu bilme, yani buna kesinlikle güvenme yeteneğimizin olduğunu belirtmek ve bilgiye ne yoldan ulaştığımızı göstermek için kendimizden, kendi varoluşumuzun şüphe götürmez bilgisinden öteye gitmemize gerek bulunmadığını sanıyorum." (Locke, 2004, 423; 1825, 474)

Söz konusu paragrafı dikkatli bir biçimde incelediğimizde Locke'un Tanrı'nın varlığını bilmeyi, verili bilişsel yetenek ve akla dayandırdığını görmekteyiz. Bunun anlamı, zihnin ideleri birleştirme, ayırma, illiyet rabitası kurma gibi tikel duyulardan bağımsız bir aşamaya geçebilme yeteneği ile

Tanrı'nın da bilinebileceğidir. İbn Haldun'un yukarıda ifade ettiğimiz "müşterek akletme" diye tanımladığı duruma benzer bir epistemolojik tavırla Locke da duyu ötesi alana kapı aralamaktadır. Yine İbn Haldun gibi bunun böyle olmağını Tanrı vergisine bağlamaktadır. Bu durumu açık bir biçimde şöyle ifade eder: "Locke bir taraftan Tanrı'yı bilmek için benlik bilgisinin ötesinde bir bilgiye gereksinim duymazken yine de bu hususta bir takım akıl yürütmelere duyulan ihtiyaçtan dolayı Tanrı'yı bilmenin kesinliğini teknik olarak benlik bilgisinden ayırır. Kesinlik hiyerarşisine göre kendi varlığımızın bilgisini sezgiyle, Tanrı'nın varoluşunu akıl (reason) ile başka herhangi bir şeyin varoluşunun bilgisini ise ancak duyum (sensation) yolu ile edinebiliriz." (2004, 433; 1825, 482).

Görüldüğü üzere her ne kadar epistemolojisinin temeli deneyime dayansa da Locke da İbn Haldun gibi duyu sınırlı bir bilgi verdiğinin farkındadır. Bu itibarla kimi durumlarda vahye ihtiyaç olduğunu ifade eder. Örneğin ona göre bizde özdek ve düşünme ideleri vardır. Fakat sadece özdeksel olan bir varlığın düşünülüp düşünemeyeceğini belki de hiç bir zaman bilemeyeceğiz. Çünkü vahyin yardımı olmadan sadece kendi idelerimizin gözlemiyle Tanrı'nın uygun yapıdaki kimi özdek dizgelerine algılama ve düşünme gücü verip vermediğini ya da uygun yapıdaki bir özdeğe düşünen bir özdek dışı töz katıp katmadığını bilmek bizim için imkânsızdır (2004, 369-71; 1825, 398-399). Duyulur evren için durum böyle ise metafizik durumlar için de bunun böyle olması daha geçerli olsa gerektir.

Vahiy olmaksızın maksimlerin bize hiçbir yararı dokunmayacağını ifade eden Locke, vahyi de iki anlamda kullanır. Bir ideyi öğrendiğimizde o idenin araya girmesiyle diğer iki idenin keşfedilmesini Tanrı'dan bize aklın sesi ile ulaştırılan bir vahiy olarak niteleyen Locke, Tanrı'nın bize duyu elde edemediği bir hakikati bildirmesini ise O'nun ruhunun sesi ile bize ulaşan vahiy olarak niteler. Birincisinde şeylerin bizatihi kendileri buna güç yetirir ve onların uyuşup uyuşmamalarını algılamak suretiyle doğruyu görürüz. Diğerinde ise Doğrudan Tanrı'nın kendisi bunu bize ulaştırır ve onun yanılmaz doğruluk olarak ifade ettiği hakikati görürüz (Locke, 1825, 458-459). Dolayısıyla Locke'a göre Tanrı vergisi olan her şey bir biçimde vahiydir.

Locke'un genel epistemolojisi göz önüne alındığında onun şiddetle karşı çıktığı husus, dar anlamda zihnimizde herhangi bir idenin, geniş anlamda ise herhangi bir maksimin bulunmadığıdır. Ona göre bütün bilgilerimizin kaynağı duyu verileridir. Aynı durum ahlaki maksimler veya bilgiler için de geçerlidir. Bilgi dediğimiz olgu ise bu idelerin uygunluk bakımından terkip ve tahlilinden ibarettir. Tanrı'nın varlığı matematiksel bilgi kategorisindedir ki buna "tanıtlayıcı bilgi" der. Tanrı bizi, kendisinin varlığını apaçık bir biçimde bilebilecek kapasitede yaratmıştır. Bu bilmeyi gerçekleştirecek yeti ise akıldır. Bunun ötesinde derinlemesine tahliller ve nedensel açıklamalar yapmaz.

III. Değerlendirme ve Sonuç:

İbn Haldun ve J. Locke kuşkusuz iki farklı dünya ve geleneğe mensup düşünürlerdir. İki düşünürü veya düşünce sistemini sağlıklı bir şekilde karşılaştırabilmek için gerçekte tarih, kültür, din, dil gibi birçok parametreyi göz önünde bulundurmak gerekir. Ne var ki böyle bir çalışmayı bir makalenin sınırları içerisinde yapabilmek oldukça güçtür. Öte yandan bütün farklı arka planlarına rağmen temel noktaları ve özgül bir çerçeveyi muhafaza etmek kaydıyla bir karşılaştırma yapabilmek de imkânsız değildir. Bu durumda ana sorunsalın felsefi olması, yani çözümlenebilir ancak çözülemeyen olması bir kolaylık teşkil eder. İbn Haldun ve J. Locke özelinde duyu bilgisi ve ötesi bağlamında Tanrı ve vahiy meselesini tartışmamız bu çerçeveye dâhil olduğu için bu çalışmaya cüret edildi. Çünkü bilginin sınırları ve bilgide temellendirme problemi hangi arka plana sahip olunursa olunsun nihai olarak çözülebilmiş değildir.

İbn Haldun'un neyi bilebileceğimiz konusunda duyu verisini öncelediğini yukarıda arz ettik. Ancak duyu verileri ile başlayan epistemolojik süreç, nihai olarak bilginin sınırlarını da belirlememektedir. Evvela insanın bizatihi kendi bilgisine nasıl ulaştığı ki bu durumda benliğin varlığı önceden kabul edilmiş oluyor, salt bir duyu verisi ile elde edilebilir olmaktan uzaktır. İbn Haldun bu durumun farkında olarak duyu ve algı düzeyinin üzerine çıkıp ancak duyu ve algıyı da ihmal etmeden sorunu çözmeye çalışmaktadır. Duyuları araç olarak kullanan ve bir üst aşama olan "müşterek algılama" diye bir potansiyelden bahseden İbn Haldun böylelikle duyu nesnesi olmayan bir varlık sahasına geçiş yapmaktadır. Söz konusu yeti sayesinde bütün duyumların tek bir seferde idrak

edilmesi ile birlikte insan artık dış maddi duyumdan tamamen ayrı olarak düşünmeye başlar. Aynı zamanda bu aşama ile birlikte hayal gücü de kazanılmış olur. Müşterek algılama ve hayal gücü sayesinde tekiler ve tekilerden elde edilen ve hafızda depolanan ideler veya kavramlar sayesinde bütünlüklü olarak bir bilgisel sürecin içine girilir. Bu bütünlük İbn Haldun'un sisteminin anahtarını da verir. İnsan ruh ve beden bütünlüğü ile insandır ve insanın söz konusu her bir yönü bir epistemolojik yetiye sahiptir. Böylece insan olgular âlemi ve gayb âlemini de bilebilecek potansiyelindedir.

İbn Haldun'un epistemolojisinde Tanrı bütün bu yetileri bahşetmiş Kadir-i Mutlak'tır. Tanrı'nın varlığının bilinebilmesini tartışmaya dahi konu etmeyen İbn Haldun Tanrı'nın ancak vahiy tarafından bize bildirildiği kadarıyla bilinebileceğini söyler. Ancak burada Tanrı'nın bilinmesi derken vahyin O'nun sıfatlarından haberdar ettiği kadarıyla haberdar olduğumuzu ifade etmek ister çünkü gerçekte bizatihi veya mahiyet olarak Tanrı'nın duyusal bir varlık tarafından bilinebilmesi ona göre mümkün değildir.

J. Locke da bilginin nihai kaynağının İbn Haldun gibi duyu(sal) olduğunu ileri sürer. Filozofa göre doğuştan herhangi bir kavramsal şemaya sahip olmamız mümkün değildir. Algı ile zihne transfer edilen ideler, Tanrı'nın bahşettiği yetenek ve zihinsel kapasite ile bir araya getirilir ve bilgi oluşur. Tıpkı İbn Haldun gibi Locke da bilginin genişlemesini hafıza ve hayal gücü ile irtibatlandırır ancak Locke'a göre asıl işlev akla aittir. Çünkü akıl kesinlik ve kanı niteliği taşıyan her türlü epistemolojik yapı ile ilgilidir. İdeler arasındaki ilişkiyi keşfetme ve idelerden sonuç çıkarma işlevi akla aittir. Böylelikle bilгимizi genişletme imkânına sahip oluruz.

Locke'un duyu alanından Tanrı'nın varlığını kabule götüren yeti de bu akletme niteliğidir. Yukarıda da işaret edildiği üzere Locke bir taraftan Tanrı'yı bilmek için benlik bilgisinin ötesinde bir bilgiye gereksinim duymaz. Bu yaklaşımı, Tanrı'nın varlığının tıpkı benliğin var olması derecesinde bir kesinliğe sahip olmanın yanı sıra Tanrı'nın kendisini kabule uygun bir biçimde benliği var ettiği ve neredeyse bu durumun sezgisel boyutta açık olduğu biçiminde de yorumlayabiliriz. Filozofun düşünme sistematığının her iki şekilde de yorumlanmaya müsait olduğunu düşünüyoruz. Vahiy de filozofun sisteminde olgu evreninde duyumsayamadığımız konularda bir bilgi kaynağı olarak işlev görmektedir.

Arz edildiği üzere duyuyu epistemolojilerine dayanak yapmaları ve buradan hareketle duyu ötesine gitme yaklaşımları bakımından her ne kadar iki düşünürün öğretisi benzerlik taşısa da Locke'un İbn Haldun gibi söz konusu süreci detaylandırmadığı sadece genel önermelerle imalarda bulunduğu söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- El-Cabiri, Muhammed Abid (2018). *İbn Haldun Düşüncesi Asabiyet ve Devlet*. (çev. Muhammed Çelik), İstanbul: Mana Yayınları.
- Çelebi, Emin (2017). John Locke'un İdeler Teorisi. *Eleştirel Bir İnceleme*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Fahri, Macit (1992). *İslam Felsefesi Tarihi*. (çev. Kasım Turan, 2. Basım), İstanbul: İklim Yayınları.
- İbn Haldun (2004). *Mukaddime*. (çev. Halil Kendir), Ankara: İmaj İç ve Dış Ticaret AŞ.
- Locke, John. (1825). *An Essay Concerning Human Understanding*, London: Thomas Davison.
- Locke, John (2004). *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Önal, M. (2017). İbn Haldun'un Din Algısı ve Dini Hareketlere Yaklaşımı, *BİLSAM VII. Uluslararası Sempozyum, İdealden Gerçeğe Toplum, Siyaset ve Ekonomi*, Malatya.